

Sprogforandring og oversættelser.

Guarino Veroneses latinske oversættelse af Plutarchs *Dion* (1414)

af Marianne Pade

Oversættelse fra græsk har siden antikken påvirket det latinske sprog, både hvad angår ordforråd og grammatik. I denne artikel gives nogle eksempler på, hvordan denne proces fortsætter i nylatin. Jeg har valgt at koncentrere mig om leksikalsk fornyelse, og de ord, jeg har udvalgt, er både eksempler på lån fra græsk, der efterfølgende reciperes af andre forfattere, og på rene indrelatinske nydannelser, hvis udbredelse viser den indflydelse, latinske oversættelser havde på samtidens sprog.

I 1414 tilegnede den italienske humanist, Guarino fra Verona (1374-1460),¹ sin latinske oversættelse af Plutarchs *Dion* til Francesco Barbaro, venetiansk patricier, elev og nær ven af Guarino. Oversættelsen er bevaret i 40 håndskrifter, herunder dedikations-eksemplaret, Oxford, Bodleian Library, Bywater 38, der er skrevet af Guarino selv. Den blev trykt første gang i Rom i 1470 og derefter løbende i resten af det femtende og hele det sekstende århundrede. Jeg er selv ved at afslutte den første kritiske udgave af Guarinos oversættelse, inkl. *Comparatio Dionis et Bruti*. Den vil udkomme i *Edizione nazionale delle traduzioni dal greco in età umanistica et rinascimentale*, Firenze. Den følgende anoterede ordliste er resultat af nogle af de observationer af Guarinos sprog, jeg har gjort under arbejdet med udgaven.

1. Guarinos latinske ordforråd

De fleste humanistiske oversættere var i teorien enige med de idealer, Leonardo Bruni (1370-1444) formulerede i sin oversættelsehåndbog, *De recta interpretatione* ('Om at oversætte korrekt' – underforstået til latin, ca. 1420). Her understreger han, at oversættere skulle imitere *auctores*, dvs. de bedste latinske forfattere, ikke låne græske ord og ikke benytte sig af nydannelser, specielt ikke hvis de var klodsede:

1. En nylig biografi af Guarino er J. Verger, "Guarino de Vérone," *Centuriae Latinae. Cent une figures humanistes de la Renaissance aux Lumières offertes a Jacques Chomarat*, réunies par C. Nativel, *Travaux d'Humanisme et Renaissance* 314 (Genève, 1997), 409-415.

cum verbum verbo reddendum fuerit, non mendicet illud aut mutuo sumat aut in Graeco relinquat ob ignorantiam Latini sermonis [...] Consuetudinis vero figurarumque loquendi, quibus optimi scriptores utuntur, nequaquam sit ignarus; quos imitetur et ipse scribens, fugiatque et verborum et orationis novitatem, praesertim ineptam et barbaram, BRUNI *interpr* s. 158.²

(når man skal gengive ét ord med et andet, må man ikke tigge sig til det, låne det eller transskribere det græske af manglende kendskab til det latinske sprog. Oversætterten må ikke være uvidende om de bedste forfatteres stil og talefigurer. Dem skal han imitere, når han selv skriver, og undgå både leksikalske og grammatiske nydannelser, især da hvis de er klodsede og uelegante.)

I praksis anvender Guarino i sin oversættelse adskillige klassiske og senantikke ord (jf. 1.1), som i følge *Thesaurus linguae Latinae* (i det følgende *ThLL*) var overordentlig sjældne i antikken og bestemt ikke findes hos “de bedste forfattere”. Nogle af disse ord havde været almindeligt brugt i middelalderlatin, men langt fra alle. Denne forkærlighed for sjældne antikke ord er udbredt hos nylatinske forfattere.

Hvor Guarinos brug af sjældne antikke latinske ord var moderne, så er det utvivlsomt en anden sag i de ret få tilfælde, hvor han bruger middelalderlatinske ord, eller antikke ord i en betydning, de har fået i middelalderen (jf. 1.2). Man kan selvfølgelig ikke afgøre, om Guarino havde undgået at bruge disse ord, hvis han havde været klar over, at de ikke var antikke, men vi kender i hvert tilfælde ét eksempel på, at Guarino på sine ældre dage indrømmede, at det latin han skrev i sin ungdom ikke altid levede op til det humanistiske latins sproglige normer.³ Nogle af de uklassiske ord, han bruger, har endelser som f.eks. *-bilis*, der var særdeles produktive både i middelalder- og efter-

2. Hvor det er muligt, henviser jeg til nylatinske tekster med de forkortelser Johann Rammingen bruger i sin *Neulateinische Wortliste*: www.neulatein.de -> zitierte Autoren.

Moderne udgaver af Brunis håndbog findes i H. Baron, *Leonardo Bruni Aretino. Humanistisch-Philosophische Schriften; mit einer Chronologie seiner Werke und Briefe*, ed. Walter Goetz, Quellen zur Geistesgeschichte des Mittelalters und der Renaissance 1 (Leipzig, Berlin, 1928), 81-96 (partiel); by Pérez González, “Leonardo Bruni y su tratado *De interpretatione recta*,” *Cuadernos de filología clásica. Estudios latinos*, 8 (1995), 193-233; og L. Bruni, *Opere letterarie e politiche*, a c. di P. Viti (Torino, 1996), 145-93, som jeg citerer her.

3. Se min “The Latin *Dion*: Guarino Veronese’s translation of the Plutarchan life (1414)”, der udkommer i *Humanistica : an international journal of early Renaissance studies*, 2010 og Guarino Veronese, *Epistolario*, a c. di R. Sabbadini, I-III, *Miscellanea di storia veneta* 8, 11, 14 (Venezia, 1915-1916-1919), ep. 862 (a. 1452).

middelalderligt latin, så det er svært at vide, om Guarino opfattede dem som tilhørende et specifikt stilregister.

Endelig indeholder Guarinos *Dion* en del ord, der ikke findes hos tidligere latinske forfattere, i hvert tilfælde ikke for så vidt som jeg har kunnet finde ud af det (jf. 1.3). Nogle er transskriptioner fra græsk – hvilket man i følge Bruni skulle undgå – andre er dannet ud fra det græske eller ved orddannelsesmekanismer, der er hyppige i perioden. Undertiden genfindes sådanne ord jævnligt hos forfattere, der skriver efter Guarino, men det er vanskeligt at afgøre, om det skyldes hans indflydelse, da vi sjældent har tilstrækkeligt med kilder til detaljeret at kunne følge et ords udbredelse. Man må også tage den mulighed i betragtning, at flere forfattere kan danne et ord uafhængigt af hinanden.

1.1. *Antikt latin*

ANIMADVERSOR] *en, der straffer* — gr. *κολαστής*. 49.7 “iuravit Dionis quidem ultorem et acerbissimum Heraclidis animaduersorem fore” (*han svor, at han ville hævne Dion og straffe Heraklides nidkært*). I følge *ThlL* er ordet kun attesteret én gang i klassisk latin, nemlig hos Cicero, hvor det betyder en ‘betragter’.⁴ Jeg har imidlertid fundet ordet to gange hos Iulianus Aeclanensis, en kristen forfatter fra 400-tallet (hvis udgiveren, Coninck, har ret i en korrektur), én gang hvor det stadig betyder ‘betragter’,⁵ og en anden hvor det synes at betyde ‘korrektør’.⁶

Guarinos måde at bruge ordet synes næsten at være uden fortilfælde, men *animaduersor* med betydningen ‘en, der straffer’ blev udbredt i det femtende og navnlig i det sekstende århundrede. I *Cornu copiae*, hans store værk om det latinske sprog (ed. prin. 1489), definerer Niccolò Perotti *animaduersor* som *punitor* (‘en, der straffer’, 3,335), en

4. CIC. *off.* I 146 “si acres ac diligentes esse volumus animadversores[que] vitiorum”.

5. IULIAN. *in Am.* I 5 l.320 “Diu me, inquit, quasi absentem et quae gereretur penitus non uidentem, nequiquam estis experti: ... nunc iam in regionem tuam sacrilegiis inquinatam is animaduersor ingrediar..”

6. IULIAN. *epit. in psalm.* XI 121 “Decretum, inquit, quod animaduersoris [*coniecit* Coninck] iustitia promulgauit, ita probum et colatum est ut argentum, quod admixtione uilioris materiae ignis admotione purgatur, et ita sincerum redditur ut etiam probum uocetur, quo uilitatis contumelia ab eius aestimatione pellatur”.

betydning vi genfinder i senere ordbøger fra latin til folkesprog.⁷ *Animaduersor* med betydningen ‘betragter’ findes ligeledes ofte.⁸

ASPERNATOR] *en, der foragter, ser ned på* — *δυσπρόσοδος*. 8.2 “Cumque delictis se minime socium adscisceret, aspernator putabatur” (*da han afviste at tage del i deres ugering, mente de, at han foragtede dem*). I følge *ThLL* er ordet kun attesteret to gange i antikt latin, nemlig hos den kristne forfatter Tertullian i det tidlige tredje århundrede og hos Sankt Ambrosius i det fjerde århundrede.⁹ Det er ikke ualmindeligt i middelalderlatin, men bruges om regel med en objektiv genitiv, hvor Guarino bruger ordet uden modifikatorer. Han bruger ordet på samme måde i et digt skrevet på et tidspunkt efter 1429, da han boede i Ferrara: *ep* 927 “diuitias tunc aspernator amatas ... contemne” (*afvis så de begærede rigdomme med foragt*).

Jeg har kun fundet *aspernator* i ganske få humanistiske tekster fra 1400-tallet: ALBERTI *canis* p. 201 (1441-42) “Fuit igitur pecuniarum omnino gravis et sapiens aspernator” (*alvorlig og vis foragtede han således ganske penge*); ID. *Momus* II 29 (c. 1443/50) “frustra apud obstinatum aspernatorem graves meas iniurias deplorem” (*jeg ville forgæves beklage mig over de alvorlige overgreb over for den, der så hårdnakket ser ned [på mig]*); PLATINA, brev til biskoppen af Calahorra y Alcaide (a. 1467) “salutis suae aspernator” (*en ringeagter af sin egen frelse*).¹⁰ *Aspernator* bliver mere udbredt i latinske tekster i det sekstende århundrede.

INNOVO/ INNOVATUS] *mærkelig, speciel* — *καινότερος*. 42.7 “multi etiam Peloponnesenses circa Dionem congregabantur, dum hominum tum studio tum supplicationibus innouatum aliquid suspicantur” (*der var også mange peloponnesere, der samledes omkring Dion, idet de ud fra mændenes heftighed og bønfoldende holdning gættede på, at der var sket noget specielt*). I antikt latin er *innouo* ikke attesteret før sent i andet

7. Jf. C. Pedersen, *Vocabularium ad usum dacorum*, Paris, 1510 “animaduersor, reffserman”; og KILLIAAN *etym* p.536 “straffer. animaduersor. punitor”.

8. Se M. Pade, *Animadversor* i J. Ramminger, *Neulateinische Wortliste*, (www.neulatein.de).

9. TERT. *adv. Marc.* IV 15 “debeo creatorem divitum quoque aspernatorem probare, sicut probavi mendicorum advocatorem”. AMBR. *in Luc.* IV 46 “aspernator ... dominus invidorum est”.

10. I *Epistolae ex Castro S. Angeli missae et eorum responsivae*, ed. Tomàs González Rolàn, José Miguel Bafios Bafios, Antonio Lopez Fonseca, eds., Ex Castro. Cartas desde la prisión papal de Sant’Angelo entre los humanistas de la Academia Romana y su alcaide, Rodrigo Sánchez de Arévalo. Introducción, edición crítica, traducción y notas. (Madrid 2008), VIIa, 122.

århundrede¹¹ og betyder altid ‘at forny’, ligesom *innouatus* betyder ‘fornyet’. Brugen af ordet i *Dion* synes at være et tilfælde, hvor Guarino giver adjektivet *innouatus* den overførte betydning, *καινός* kan have på græsk. Grundbetydningen af de to ord er naturligvis den samme, men på antikt latin kan *innouatus* ikke have den overførte betydning, som ordets græske ækvivalent har.

1.2. *Middelalderlatin*

CAPTABILIS] *som er nem at tage* — εὐάλωτος. 2.5 “Quod si Dion atque Brutus grauisissimi uiri et sapientiæ studio dediti ac nullam per affectionem morbum ue aberrantes aut facile captabiles ab ipso ita dispositi fuere phasmate...” (*Dion og Brutus var forstandige mænd og filosoffer, de var ikke sådan at bringe ud af den eller gøre sindsforvirrede eller nemme at påvirke. Hvis de i den grad blev afficerede af dette syn...*). *Captabilis* er kun attesteret én gang i *ThLL*, hos Boethius, som bruger ordet i betydningen ‘som kan tage’.¹² Guarino bruger ordet med passiv betydning, som det også findes i middelalderen. Suffikset *-bilis* var meget produktiv både i middelalderen og i renæssancen, og siden antikken har det været brugt i oversættelseslån til at gengive græske adjektiver på *-τος*.¹³

VITUPERIUM] *krænkelser* — ὕβρις. 3.2 “mulieris corpus grauibus et iniquissimis affecere uituperiis, ob quæ sibi necem sponte consciuit” (*de krænkede kvindens legeme groft og skændigt, hvorfor hun begik selvmord*). I middelalderlige leksika (Hugutio og moderne middelalderlatinske ordbøger) betyder *uituperium* ‘fornærmelse’, ‘eller ‘bagtalelse’,¹⁴ men jeg har kun fundet meget få eksempler på at det bruges om en fysisk krænkelser som i Guarinos oversættelse. Ét eksempel er i Leonzio Pilatos partielle oversættelse Euripides’ *Hecuba* (før 1363), v. 361/374: “Consule autem michi mori antequam vituperia (αἰσχροῶν) non secundum dignum contingant. Quisquis enim non consuevit

11. Både Lewis & Short og Georges citerer *CIC. Pis.* 89 som den tidligste forekomst af ordet, men man skal formodentlig læse *ren-* her; jf. *ThLL ad uoc.* l. 42

12. *BOETH. categ.* 1 p. 198D “substantia secundum mutationem suam captabilis est contrariorum”.

13. Jf. P. Stotz, *Handbuch zur lateinischen Sprache des Mittelalters I-V* (München, 1996-2004), II *Beutungswandel und Wortbildung* (2000), 351-353.

14. Typiske eksempler på denne brug er: *RABANVS MAVRVS, Enarrationum In Epistolas Beati Pauli, PL* 112, col. 626A “ut non hinc blasphemia aliquando aut vituperium pietatis doctrinae affingatur”. *ALCVINVS, Dialogus De Rethorica Et Virtutibus, PL* 101, col 922a “in alicujus certae personae laudem vel vituperium”.

gustare mala [...]” (sig, at jeg skal dø, forend jeg udsættes for uværdige krænkelser. For den der ikke er vant til at prøve ondt [...]).¹⁵ Et andet er den anonyme latinske oversættelse (*terminus ante quem* er 1400) af Hermes Latinus, *De triginta sex decanis* 32,291: “*adulteri turpes res perficientes per uerba et periuria, [...] uel multotiens propter eas mala nece finiunt uel uxores eorum propter uituperium perimunt importune*” (ægteskabsbrydere, der med deres falskhed handler skændigt, ender af den grund ofte med at lide en ubehagelig død, eller også kommer deres kvinder smertefuldt af dage på grund af krænkelserne).¹⁶

1.3. Nylatin

Guarinos *Dion* indeholder et antal ord, som før ham kun er attesterede i eftermiddelalderlige tekster. I nogle tilfælde synes oversættelsen af *Dion* at være det tidligste eksempel på deres anvendelse. Oversættelsen har også eksempler på, at eksisterende ord gives en ny betydning, som bliver almindelig i senere nylatinske tekster. Nogle af de ord, som enten ikke er attesterede før *Dion* eller som var meget sjældne, bliver brugt i senere nylatinske tekster. Jeg skal her gennemgå et par eksempler.¹⁷

ANTELOCO] *opstille, anbringe fremme* — ἐπίστημι. 48.2 “*Illis autem noctu quieti sese dedentibus milites antelocans [ante locans cett.] transuersis trabibus arcem circumsepsit*” (Om natten, medens de andre hvilede, opstillede han sine soldater borgen med palisader). Guarino synes at være den første, der bruger verbet *anteloco*. Jeg har også fundet det i Giovanni Marrasios *Angelinetum* (1429), i et af hans digte, og hos den tyske 1500-tals forfatter Heinrich von Northeim.¹⁸

PROSAGOGIS] *spion, ‘agent provocateur’* — προσαγωγίς. 28.1 “*Tum prosagogidæ, sic enim appellari solebant, discernuntur, impii sane et diis inuisi homines. Ii urbem Syracusanis promiscui peragrabant singulorum dicta facta ue sagacissime speculantes. Dein*

15. Udgivet af A. Rollo, *Leonzio lettore dell’Ecuba nella Firenze di Boccaccio* (Firenze, 2007), 153.

16. Ed. S. Feraboli, S. Matton, Turnhout, 1994 (*Corpus Christianorum. Continuatio Medieualis*, 144).

17. Se også M. Pade, *New Words in Neolatin, La linguistique au Coeur. Valence verbale, grammaticalisation et corpus. Mélanges offerts à Lene Schøsler à l’occasion de son 60e anniversaire*, edd. H. Leth Andersen, M. Birkelund, M.-B. Mosegaard Hansen (Odense, 2006), 249-257.

18. MARRASIO *angel* 4,16 “*cunctis antelocandus ero*” (cp. title: “*ad diuam ut eum cunctis amatoribus anteponat*”). *carm* 46,26 “*Sed tu, qui ... ornas | Templi Dei et cunctis antelocanda iubes*”. NORTHEIM *prim Lubec* 2,15,8 “*prope ad urbem se Lubicanam | Antelocauerunt hi*”; se M. Pade, *Anteloco* i Ramminger, *Wortliste*.

tyranno cogitationes omnium sermonesque denuntiabant” (*Så gik man til angreb på prosagogidæ, som de blev kaldt. Disse var nogle onde og forhadte skabninger, som gik rundt i Syracus og blandede sig med folk, idet de listigt aflurede, hvad den enkelte sagde og gjorde. Derefter fortalte de tyrannen, hvad alle tænkte og talte om*). I marginen ud for stedet i dedikationseksemplaret skrev Guarino ydermere følgende glosse: “Prosagogidæ qui sint” (*hvad er prosagogidæ*). Bortset fra i Guarinos oversættelse har jeg fundet *prosagogis* i Benedictus Aretius’ (1505-1574) *Theologiae problemata*. Han bruger det også om Dionysios’ spioner, så det er overvejende sandsynligt, at han har ordet fra Guarino: ARETIVS *probl* (1573) 596 “Dionysius tyrannus Prosagogidas habebat passim dispositos, qui omnium dicta & facta referrent ad ipsum” (*Tyrannen Dionysios havde spioner anbragt rundt omkring, som meldte til ham, hvad alle sagde og gjorde*).

PYROBOLUS] *brandpil* — πυρόβολος. 44.8 “...igne crassantur, proxima quæque tedis ac lampadibus succedentes, pyrobolos autem arcubus in longinqua spargentes” (*de strejfede rundt med ild og antændte det, de kom forbi, med fakler og lamper, medens de med buer skød brandpile ud over det, der var længere væk*). Niccolò Perotti bruger ordet i en femininumform som synonym for *maleus*, ‘brandpil’: *ccopiae* 1,25 “pyrobola maleus, quod ignita percutiat” (*pyrobola er en brandpil fordi den rammer antændt*). Filippo Beroaldo den Ældre, reciperer ofte Guarinos neologismer. og hos ham finder man både *pyrobolarii* og *pyroboli* (*comm Apul* 84). Efter Beroaldo findes *pyrobolus* ofte i latinske tekster fra det sekstende og det syttende århundrede.

TYROCNESTIS] *osterivejern* — τυρόκνηστις. 58.5 “Quo tempore eum dixisse ferunt ammissa urbe tyrocnestin¹⁹ in potestatem redegi” (*det fortælles, at han så sagde at da han mistede byen [Syracus] fik han i stedet kontrollen med et osterivejern [om Catania]*). I en glosse i dedikationseksemplaret forklarer Guarino *tyrocnestis* som “Coquorum instrumentum quo caseus scalpitur” (*køkkenredskab, hvormed man river ost*). Ordet synes længe ikke at være slået an, men i slutningen af århundredet finder vi en diskussion af *tyrognestis* hos Ermolao Barbaro den Yngre, barnebarn af Francesco Barbaro, til hvem Guarino tilegnede *Dion*. Ermolao bruger ordet i sin dioskorideskommentar, men hans kilde er Pollux’ leksikon: BARBARO-H *min. coroll* 792 “Hoc ipso nomine cultellus appellatur, quo casei scabuntur, quamquam et tyrognestis et cobelis quoque is dicitur Polluci” (*sådan kalder man også den kniv, man bruger til at rive ost*,

19. Antagelig betød Catantias antikke navn, *Catana*, ‘osterivejern’ på siciliansk græsk.

selvom den også kaldes tyrognestis og cobelis hos Pollux). Efterfølgende ser vi igen, at Filippo Beroaldo den Ældre er opmærksom på Guarinos sprogbrug. I sin kommentar til Apuleius' Det gyldne æsel citerer han ligefrem Dion: BEROALDO mai. comm Apul 5 fol.7r "τυροκνηστις dicitur id instrumentum coquinatorium, quo foraminato caseus minutatim disteritur: hinc illud Calippi [...]dictum celebratur apud Graecos [...] Tyrocnestin habeo pro ciuitate" (τυροκνηστις kaldes det køkkenredskab, som har huller og bruges til at findele osten. Og det har givet anledning til Calippus' [...] dictum, som grækere ofte citerer [...] Jeg har et osterivejern som by). Efter Beroaldo findes tyrocnestis en del gange i latinske tekster fra det sekstende og det syttende århundrede.

pade@hum.ku.dk